

**«БАНАЛЬНІСТЬ ЗЛА»:
ЧОМУ ГОЛОКОСТ СТАВ
МОЖЛИВИМ?**

Тема 5

ОБҐРУНТУВАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗАНЯТТЯ

Пропонована тема є однією з найскладніших через надзвичайну емоційну насиченість. Її вивчення має на меті формування усвідомленого негативного ставлення до насильства, його проявів, розуміння руйнівної сили будь-якого насильства. Фрагменти фільму, що пропонуватимуться для перегляду, мають спонукати учнів до глибшого розуміння проблематики Голокосту. Крім того, учні повинні отримати основну інформацію про масштаби Голокосту для осмислення його наслідків для Європи і світу в цілому.

У темі розглядаються питання співвідношення в людині загальнолюдських і соціально-диференційованих цінностей, відповідальності перед собою та іншими, втрату індивідуальності в умовах тоталітаризму. Учні мають зрозуміти дилемність, котра часто супроводжує відповідальний вибір.

Підлітки навчатися висловлювати власне ставлення та давати моральну оцінку людоненависницьким планам і діям нацистів (зокрема дії окремої людини) на основі особистого осмислення деструктивності насильства, в уявлення про «банальність зла» треба включати не лише трагічний досвід жертви, а й тотально руйнівний «досвід ката», що охоплює і його особистісну саморуйнацію.

Надзвичайно важливим є емоційне переживання учнями матеріалів, присвячених Голокосту. Важливо, щоб тема геноциду й окупаційна політика на території Східної Європи, України, Росії, Білорусі стала продовженням обговорення питань прав людини, толерантності, поваги до життя, культури, свободи інших.

Цілі уроку	<ul style="list-style-type: none">■ Розкрити поняття «банальність зла».■ Формувати почуття історичної та особистісної емпатії.■ Сприяти усвідомленню загальнолюдських цінностей.
Ключові слова і поняття	«Банальність зла», «остаточне розв'язання єврейського питання», Голокост, геноцид, Ванзейська конференція, концентраційні табори, табори смерті
Методичні прийоми та техніки	Фронтальна бесіда, робота в групах, джиг-со, аналіз документів
Зв'язок з іншими заняттями посібника	Тоталітаризм: як зберегти у собі людину? Як особистість може протистояти геноциду? У чому згубність пропаганди?
Час	Частина 1: 45-50 хв., частина 2: 35-45 хв., частина 3: 15-20 хв.

ХІД ЗАНЯТТЯ

Частина 1

1. [7-10 хв.]

Повідомте учням тему та мету уроку.

Попросіть учнів прочитати уривок з твору В. Гроссмана¹ «Україна без євреїв» (роздавальний матеріал 1).

Запитайте:

- Про що йдеться в уривку?
- Есей, уривок з якого запропонований, має назву «Україна без євреїв». Як ви розумієте цю назву?

Повідомте учням, що тотальне винищення євреїв розпочалося з серпня 1941 року.

Попросіть нагадати:

- Де саме проходила в цей час лінія фронту?
- Скільки часу минуло від початку Другої світової війни та вторгнення німецько-фашистських військ на територію СРСР та України зокрема?
- Яка доля мирного населення будь-якої країни в роки війни?
- Що передбачав план «Ост»²?

Ще раз поверніться до назви книги В.Гроссмана. Скажіть, що масове знищення євреїв у роки нацистської диктатури та Другої світової війни називається Голокост.

2. [10-15 хв.]

Поясніть терміни Голокост, Шоа, Катастрофа, вкажіть на їхню етимологію³.

Надайте базову інформацію про історію «остаточного розв'язання єврейського питання»⁴.

Запитайте про правові та моральні основи такої політики нацистів. Під час обговорення спонукайте учнів до розмови про етатизм – втручання

¹ Василь Гроссман – радянський письменник, разом із І. Еренбургом упорядкував відому «Чорну книгу» – збірку матеріалів, свідчень очевидців і документів про знищення нацистами євреїв у СРСР та Польщі (підготовлена до друку в 1947 р., але російською мовою вперше побачила світ після розпаду СРСР (див. список літератури).

² Якщо учні ще не вивчали відповідної теми на уроках історії, надайте коротку довідку.

³ Матеріал поданий у словнику.

⁴ Див. відповідний матеріал для вчителя.

держави в усі сфери життя, жорсткий всеохоплюючий адміністративний контроль, про тотальність (всеохопність) будь-якого насильства у тоталітарному суспільстві – морального, фізичного, емоційного.

3. [25-30 хв.]

Розкрийте поняття «банальність зла».

Посилаючись на тему заняття, запитайте учнів, як вони зрозуміли поняття «банальність зла». Попросіть пошукати асоціації, синоніми до слова «банальність». Дайте словникову довідку з Великого тлумачного словника сучасної української мови:

Банальний – який утратив виразність через повторення, заяложений, неоригінальний, буденний, звичайний.

Ще раз поверніться до виразу «банальність зла». Попросіть вибрати з запропонованих значень те, яке найбільше, на їхню думку, відповідає трагедії масових вбивств. Попросіть їх висловити, що вони відчують, коли йдеться про «буденне, звичайне зло».

Розкажіть, що відповідно до планів «остаточного вирішення єврейського питання» передбачалося вбити всіх європейських євреїв – близько 11 мільйонів осіб⁵. Це число включало все без винятків єврейське населення – чоловіків, жінок, дітей.

Попросіть учнів порівняти цю цифру з населенням їхнього населеного пункту, району, області. Запитайте, чи уявляють вони собі, скільки це людей.

 Перегляньте з учнями фрагмент №1 (Ірина Максимова, родина якої врятувала євреїв під час Голокосту) [2:12].

Запитайте:

- Хто є вбивцею?
- Чому він убив дитину?
- Чи входило це в його обов'язки?
- Чи є обов'язком солдат убивати дітей?

 Перегляньте з учнями фрагменти №2 (Євгенія Подольська, яка пережила Голокост) [7:04].

⁵ Цю цифру можна записати на дошці чи фліпчарті.

 Проведіть обговорення:

- Про що йдеться в інтерв'ю?
- Навіщо німецький солдат пішов розшукувати втікачку?
- Хто ці люди, у кого в фільмі беруть інтерв'ю? Скільки їм приблизно було років під час згадуваних подій?
- Про що вони всі згадують?
- Наскільки масовими та повторюваними, на ваш погляд, були подібні ситуації?
- Що вас вражає в описаних подіях?
- Чи можна до таких дій вживати слова «буденний, звичайний»? Що має відбуватися, аби подібні злочини стали «банальними»?

Повідомте (ці цифри також доцільно записати), що під час Голокосту було вбито 90% єврейських дітей від народження до 15 років, а це складало близько 1,5 млн. осіб.

Запитайте:

- Як на долі народу може позначитися вбивство такої кількості дітей?
- Які психічні особливості можуть мати люди, безпосередньо причетні до масових вбивств?

При відповіді на останні запитання не коментуйте висловлювання учнів, скажіть, що ви ще повернетесь до обговорення цього питання.

Частина 2

4. [15-20 хв.]

Повідомте, що ви продовжуєте працювати над історією Голокосту.

Об'єднайте учнів у кілька груп; матеріал поділений на три частини. (Організуйте наступну роботу в групах методом «ажурна пилка/джиг-со».)

1. Частині учнів роздайте (матеріали 2 і 3) – карти Європи та України з позначеними таборами, гетто, місцями масових розстрілів. Попросіть їх проаналізувати ці дані та підготувати 2-3 хвилинне повідомлення: «Географічні та статистичні масштаби вбивств».

2. Частині учнів роздайте фотографії масових розстрілів і текст (матеріали 4 і 5), додавши роз'яснення терміну «дегуманізація»⁶. Попросіть їх роз'яснити, як вони зрозуміли це поняття (на прикладі джерел). Запропонуйте учням підготувати повідомлення: «Звичність убивств».

⁶ Див. у словнику.

3. Частині учнів передайте матеріал №5 («Погляди очевидців») і попросіть підготувати повідомлення: «Планомірність вбивств».

 Після роботи в групах і презентації повідомлень організуйте обговорення за наступними питаннями:

- Хто були виконавцями у цьому конвеєрі вбивства?
- Хто проводив «селекцію» – відбирав людей, сортував речі, будував табори, створював крематорії та печі для спалювання тіл, проводив медичні досліді?
- Чи могли ці люди не знати, з якою метою подібна робота виконується? Чи могли пересічні німецькі жінки-солдатки не здогадуватися, звідки взялися побутові речі та одяг, що надсилалися їм від держави? Як вони могли реагувати й оцінювати те, що відбувається? Якими могли бути причини того, що ці люди погоджувалися бути частиною велетенської машини вбивства?
- Яким могло бути їхнє ставлення до трагедії після війни?
- Назвіть, будь-ласка, чинники, що уможливили для нацистського керівництва реалізацію планів знищення єврейського населення?
- Як можна було б пов'язати той матеріал, над яким ви працювали в групах, з фрагментами фільму, що ви переглянули в першій частині заняття?
- Чи можна розповідати про Голокост, користуючись однією групою джерел? Чому?
- Чи насправді зло, яке чинили нацисти, можна назвати банальним? Чому?

5. [10-15 хв.]

Ще раз попросіть нагадати значення слова «банальний».

Запропонуйте в парах чи трійках опрацювати тексти 7, 8, 9.

Запитайте:

- Як змінився ваш погляд на людей, які здійснювали такі злочини?
- Якими рисами має характеризуватися суспільство, де найгірші риси особистості можуть проявлятися безкарно?
- Чи кожна людина, потрапивши у подібні обставини, поводить як злочинець?

6. [7-8 хв.]

 Перегляньте з учнями фрагмент №3 (Марія Гольдберг та Циля Шпорт, які пережили Голокост) [3:34].

Запитайте:

- Про що розповідають свідки?
- Чому німецький солдат відпустив дівчинку?
- Чому він порушив наказ?
- Ким був у цей момент німець, який мав наказ убивати євреїв, – солдатом-виконавцем чи просто людиною? Що превалювало в його вчинку?
- Чому в цьому випадку не реалізувалася «обіцянка» Гітлера німецькому народу: «Я звільню вас від химери совісті»?
- Як ви охарактеризуєте вчинок поліцая?
- Чи мав він наказ убити жінку?
- Як ви думаєте, що керувало його поведінкою?

Нагадайте, що одним з незаперечних прав людини є право на життя.

Поверніться до висловлювань Ханни Арендт, Мирослава Поповича. Запитайте учнів, чи змінилося їхнє ставлення до поняття «банальність зла». Зберіть думки по колу.

Частина 3

7. [15-20 хв.]

Запитайте учнів, чи відомі їм інші приклади масових убивств, що здійснювалися за підтримки державної машини. (Передбачається, що учні старших класів можуть назвати Голодомор в Україні 1932–1933 років, голоди 1921–1922 і 1946–1947 років.)

Наведіть приклади геноциду в історії (геноцид вірменів, кампучійців, у Руанді). Дати та країни варто записати на дошці чи фліпчарті. Варто наголосити учням, що поняття «геноцид» є терміном міжнародного права, тобто лише після відповідних розслідувань, офіційного міжнародного засудження, що підтверджує масову загибель людей за певних обставин, трагедія визнається геноцидом.

Запропонуйте учням ознайомитись із матеріалом 10. Запитайте, як пов'язані думки українських вчених з темою «банальність зла».

Запропонуйте вдома написати невелике есе: «Чи може зло бути банальним?»

Д л я н о т а т о к

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

До частини 1-2

XX століття вперше показало людству настільки масштабні військові конфлікти, етнічні чистки, масові репресії та геноциди. За підрахункам істориків, протягом минулого сторіччя різні політичні режими знищили – не рахуючи загиблих на фронтах – близько 140 мільйонів чоловік. Так, геноцид вірмен в Османській імперії в 1915 р. забрав життя близько мільйона чоловік, Голодомор – штучний голод українського селянства – від 5 до 10 мільйонів життів. У результаті Голокосту – нацистської політики знищення євреїв – загинули близько 6 мільйонів чоловік.

Така велика кількість жертв була б неможливою, якби політика знищення не проводилася на найвищому державному рівні й не була б організована за підтримкою державних бюрократичних апаратів. Однією з характерних ознак сучасного геноциду багато вчених вважають саме державне планування та послідовне втілення в життя того або іншого злочинного плану. Це відрізняє геноцид XX сторіччя від інших випадків масових убивств, які відбувалися в людській історії ще у давнину. Вбивство великої кількості людей можливо лише в тоталітарній державі – тобто державі такого типу, де окреме людське життя нічого не вартує, де проголошується верховенство ідеології над загальнолюдськими цінностями, де держава контролює всі сфери людського життя.

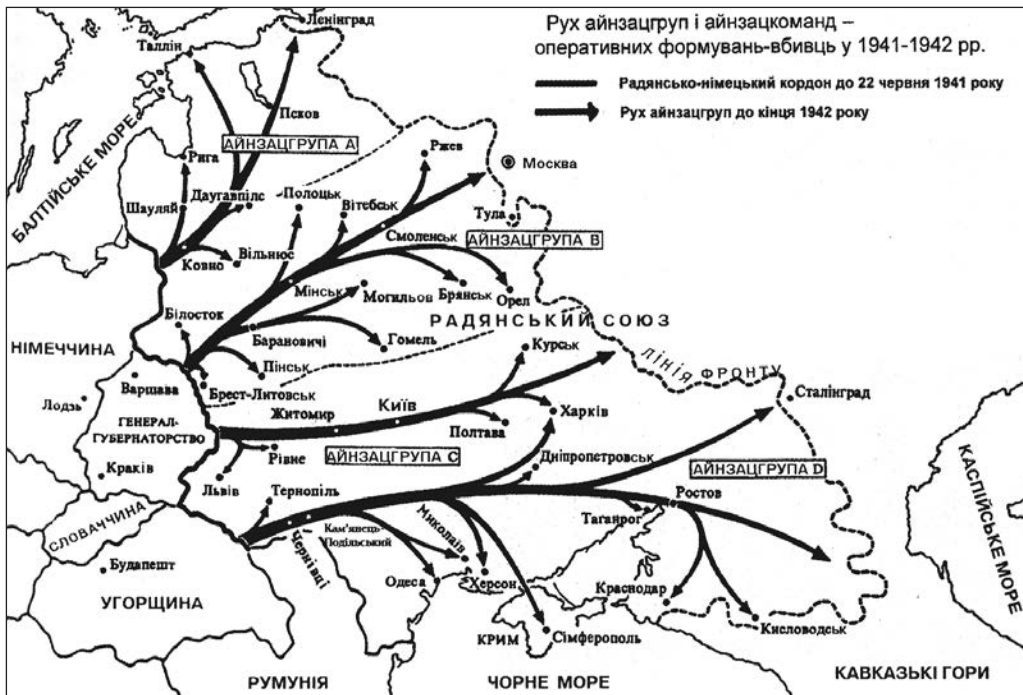
Однак держава не проводить свою політику у вакуумі. Її роблять люди. Така велика кількість жертв могла бути неможливою й в іншому випадку, – якби багато з тих, хто здійснював «волю держави», не стали брати в цьому участь. Що стосується політичних рішень стосовно масових вбивств, то виняткове місце в історії Голокосту займає Ванзейська конференція.

Ванзейська конференція була скликана Гейдріхом 20 січня 1942 р., у передмісті Берліна Ванзее, у відповідності з листом Герінга від 31 липня 1941 р., в якому на Гейдріха покладалася задача підготувати «остаточне розв'язання єврейського питання». Подробиці Ванзейської конференції стали відомі з протоколу, складеного Ейхманом, і з допитів, проведених після війни. Ейхман підготував статистичні та інші матеріали для Гейдріха і розіслав за прошення учасникам конференції. Гейдріх відкрив роботу конференції, довів до відома зібрання доручення Герінга і коротко перерахував уже вжиті заходи з «вирішення єврейського питання», перш за все, насильницьку депортацію євреїв. До того часу Гітлер дозволив депортацію євреїв на схід Європи, і вже був накопичений великий досвід проведення масових вбивств спеціальними айнзацгрупами. Наводячи статистичні дані, що стосувалися

11 млн. євреїв, на яких поширювалося це рішення, Гейдріх евфемістично пояснив суть практичних заходів: депортацію євреїв для так званого «трудового обов'язку» та ізоляцію чоловіків від жінок. Передбачалося, що велика кількість євреїв загине від «природних причин». З найвитривалішими з тих, хто залишився живим, необхідно буде «поводитися відповідним чином». Депортовані будуть спершу направлені в пересильні табори, причому Європа буде «прочесана» з заходу на схід. Виходячи з соціально-політичних міркувань, здійснення плану повинно початися на території Райха. Основою для «остаточного розв'язання єврейського питання» мали слугувати Нюрнберзькі закони. Для євреїв, які перебували у мішаних шлюбах, та їхніх дітей рекомендувалася стерилізація. Дане питання обговорювалось і на двох наступних конференціях на нижчому адміністративному рівні. Учасники Ванзейської конференції обговорили також різноманітні способи фізичного знищення євреїв.

У роки Другої світової війни нацисти використали два способи «остаточного вирішення єврейського питання». Перший – створення «фабрик смерті». У 1942–1945 рр. існували кілька таборів смерті, де знищення людей проводилося за допомогою газових камер і де тіла вбитих потім спалювались у крематоріях. У цих таборах нацисти вбивали, в основному, євреїв із Західної Європи.

Однак на «східних територіях» – на території СРСР, куди нацисти вступили після 22 червня 1941 р., – «остаточне розв'язання єврейського питання» проводилося, в основному, інакше. Єврейське населення окупованих районів СРСР знищувалося головним чином прямо на території свого проживання, інколи відразу після окупації, часом після довгого періоду перебування в гетто. Тут убивства здійснювалися спеціальними оперативними групами СС (айнзацгрупами), які просувалися за німецькою армією вглиб СРСР. Айнзацгруп було чотири (А, Б, Ц, Д), у кожній з них служили від 500 до 1000 чоловік. В основному це були німці, однак частину персоналу айнзацгруп становили представники місцевого населення, завербовані вже після вторгнення оперативних груп у СРСР. У завдання входило проведення заходів щодо забезпечення безпеки окупаційного режиму в тилу. Для цього вони повинні були вбивати партійних і радянських функціонерів, підпільників, партизан, а також чоловіків-євреїв, які перебували на партійних і державних посадах (оскільки війна з СРСР розглядалася нацистами як боротьба з більшовицькою ідеологією, створеною нібито єврейством). Однак поступово, у липні-серпні 1941 р. айнзацгрупи почали вбивати на радянській території всіх євреїв: і чоловіків, і жінок, і старих, і дітей.

Карта дій айнцагрупп на території СРСР.

Нариси з історії та культури євреїв України. – Київ: Дух і літера, 2005. – С. 187.

Американський вчений К. Браунінг досліджував психологічний профіль солдатів одного з поліцейських батальйонів, що чинив масові вбивства євреїв у Польщі під час війни. Він дійшов висновку, що ці люди не були нацистами-фанатиками, спонукуваними антисемітською ненавистю, не були солдатами-кар'єристами, які бажали довести свою готовність виконувати накази, проте вони робили моторошні та криваві військові злочини. У книзі «Звичайні чоловіки. 101-й резервний поліцейський батальйон й «остаточне розв'язання» у Польщі» Браунінг досліджував мотиви поведження звичайних німців, які, не маючи жодної спеціальної ідеологічної й психологічної підготовки, одержали наказ знищувати єврейське й польське населення. Тим часом, за нацистськими критеріями, ці колишні гамбурзькі робітники не підходили на роль масових убивць. Цей підрозділ був відправлений у Польщу випадково, в умовах відсутності спеціально підготовлених формувань. Відмова від участі у винищуванні не означала невідворотного й жорстокого покарання, тому виходить, що всі вбивства беззахисних жінок і дітей здійснювалися добровільно. Цю добровільну участь не можна пояснити ідеологічною обробкою поліцейських, тому що вони піддавалися нацистській

пропаганді не більшою мірою, ніж інші німці, хоча расизм і пропаганда мали певне значення. Важливу роль у рішенні брати участь у вбивствах грало конформістське поведіння: поліцейські воліли розстрілювати беззбройних євреїв, аніж виявитися «не чоловіками» в очах своїх товаришів по службі. Антисемітизм також не був головним мотивом рядових виконавців, адже серед поліцейських 101-го батальйону «почався той же самий процес зростаючої нечутливості й байдужості стосовно життя поляків».

Відомого політолога Ханну Арендт (1906–1975) цікавив феномен, який вона назвала «банальністю зла». Протягом п'ятнадцяти післявоєнних років спецслужби Ізраїлю полювали за Адольфом Ейхманом – людиною, яка у гітлерівській бюрократичній машині особисто очолювала відомство зі знищення європейських євреїв. Їм удалося вистежити його в Аргентині, викрасти й привезти в Єрусалим, де він став перед судом. Після суду Ейхман був присуджений до смерті й повішений.

Арендт приїхала на процес Адольфа Ейхмана в Єрусалим. Найбільше її вразила повна відсутність почуття особистої відповідальності підсудного за вчинене. Її враження про процес викладені в книзі «Ейхман у Єрусалимі. Доповідь про банальності зла»¹⁵ (1963). Її портрет Адольфа Ейхмана – зображення не безумця й не демона, а лише бюрократа, який бездумно виконує свої адміністративні функції, пов'язані з масовим убивством («банальність зла»), – перевернув загальні уявлення про нацизм.

Досліджуючи механізм дії тоталітарного суспільства, Арендт пильно розглядала окрему людину, без участі якої не були б можливими масові злочини: *«Жах полягає в тому, що в цій машині вбивства кожен тим або іншим способом вимушено займає якесь місце, навіть якщо він не працює безпосередньо в таборах смерті»*. Із цього вона робить песимістичний висновок, що *«канібалами можуть стати і звичайні люди»*, які перетворюються на співучасників тоталітарної влади.

На судовому процесі прокурор зображував Ейхмана крвожерливим катом, одержимим скаженим антисемітизмом. Арендт на основі тих же матеріалів, що були доступні суду, дійшла зовсім іншого висновку: Ейхман був «нормальною людиною» свого часу й на своєму місці. У соціальному, інтелектуальному плані – посередньою людиною. Звичайним до банальності. Трагедія людства не в тому, що серед людей зустрічаються жорстокі виродки, а в тому, що жахливе зло діється найординарнішими людьми. Трагедія – в банальності зла.

¹⁵ *Arendt H. Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil.* – На жаль, книга не перекладена українською або російською мовами.

Психолог Ервін Штауб, досліджуючи прояви світового геноциду, показав процес перетворення звичайної людини на жорстокого ката. Наприклад, у нацистській Німеччині до СС відбирали кандидатів, які поважали авторитети та були гарними виконавцями. Але ці риси характеру не роблять з людини ката. Тому спочатку офіцерів тренували в охороні ув'язнених, потім вони брали участь в арештах і побиттях жертв, далі спостерігали за катуваннями і лише після цього процесу самі ставали катами.

«Людські істоти здатні звикнути до того, щоб вбивати інших людей і не бачити в цьому нічого особливого»¹⁶.

До частини 3

Геноцид вірмен в Османській імперії 1914–1915 рр.

На території Османської імперії здавна жило багато вірмен, до 1914 року їхня чисельність досягла 2,1 млн. чоловік. Весь час між турками-мусульманами й вірменами-християнами не було згоди: турецький уряд не хотів терпіти на території своєї держави численну християнську громаду.

Від середини 70-х рр. XIX ст. до початку 20-х рр. XX ст. – один з найтрагічніших періодів у історії вірменського населення Османської імперії. При трьох різних і ворожих один до одного турецьких режимах почалася послідовна політика переслідувань вірмен. Особливо важкі випробування спіткали вірменське населення в перші десятиліття XX сторіччя, коли до влади прийшла організація «Єднання й прогрес» (європейці називали їх младотурками). Ще в 1908 р. младотурки зробили революцію й обмежили владу султана. Вступивши в союз із Німеччиною, младотурки втягли країну в Першу світову війну, під час якої планомірно здійснювали геноцид вірмен.

На початку грудня 1914 р. турки почали наступ на Кавказькому фронті, однак, зазнавши нищівної поразки (втрати склали 70 000 чоловік з 90 000), були змушені відступити. Відступаючи, турецькі війська виплеснули всю злість від поразки на християнське населення прифронтових районів, вбиваючи на своєму шляху вірмен, асирійців, греків. Одночасно по всій країні тривали арешти відомих вірмен, напади на вірменські села.

У 1915 вірменські погроми прокотилися по всій Османській імперії. Був заживо спалений архієпископ міста Діярбакир, повішені архієпископи міст Сівас, Харпут, Єрзурум.

¹⁶ Цит. за: Майерс Д. Социальная психология / Перев. с англ. – СПб.: Питер, 1996. – С. 288.

На початку літа почалася масова депортація вірменського населення в пустелі Межиріччя. Майже в усіх випадках влада діяла за однаковою схемою: на початку чоловіків відокремлювали від жінок і дітей і при першій зручній нагоді розправлялися з ними. Жінок і дітей відправляли далі: у дорозі багато хто гинув від голоду й хвороб. Одночасно турецька влада раз за разом припиняє усілякі спроби нейтральних країн надати гуманітарну допомогу вірменам, які гинуть у пустелях.

Масштаби різанини й жорстокість, з якою османи проводили виселення вірмен у Північну Месопотамію, не мали прикладів в історії. До кінця 1915 в Туреччині залишилося лише 600 тисяч вірмен, зникли сотні вірменських сіл. Тільки в Західній Вірменії до 1916 року було знищено близько мільйона чоловік.

У результаті геноциду вірмен, тільки в 1915–1916, загинуло більш ніж 1,5 млн. чоловік. Близько 600 тисяч вірмен були розсіяні по багатьох країнах світу, поповнивши собою вже наявні й утворивши нові вірменські громади. Західна Вірменія втратила своє споконвічне населення.

У 1915–1923 і наступних роках були знищені тисячі вірменських рукописів, що зберігались у вірменських монастирях, зруйновані сотні історичних і архітектурних пам'яток, спалюжені святині народу. Пережита вірменським народом трагедія відобразилася на всіх його сторонах життя і суспільної поведінки, міцно осіла в історичній пам'яті.

Сучасна Туреччина досі не визнала події 1915–1923 рр. геноцидом проти вірменського населення та перешкоджає визнанню на світовому рівні. На 2006 р. Вірменський Геноцид визнано 11 державами.

Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид українського народу

Коли говорять про Голодомор 1932–1933 рр., мається на увазі період з квітня 1932 по листопад 1933 рр. За ці 17 місяців в Україні загинули мільйони людей. Пік Голодомору прийшовся на весну 1933 року. В Україні тоді від голоду вмирало 17 людей щохвилини, 1000 – щогодини, майже 25 тисяч – щодня.

Дослідники називають різні цифри загиблих під час Голодомору: 5, 7, 9 та 10 мільйонів. Причиною Голодомору стала політика сталінського режиму щодо українців як нації і, зокрема, щодо селян як класу. Головною метою організації штучного голоду був підрив соціальної бази опору українців проти комуністичної влади і колективізації та забезпечення тотального контролю з боку держави за всіма верствами населення. Після постанови Центрального комітету Комуністичної партії України було масово застосо-

вано режим «чорних дощок» – режим, за яким повністю ізолювали села, райони, господарства, вивозили з них продовольчі товари і запаси насіння. Таких районів в Україні було 82. Занесення на «чорну дошку» було рівнозначне смертному вироку.

Найбільш постраждали від голоду колишні Харківська і Київська області (теперішні Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Київська, Житомирська). На них припадає 52,8% загиблих. Смертність населення тут перевищувала середній рівень у 8-9 і більше разів. У Вінницькій, Одеській, Дніпропетровській рівень смертності був вищий у 5-6 разів. На Донбасі – у 3-4 рази. Фактично, голод охопив весь Центр, Південь, Північ і Схід сучасної України. У таких же масштабах голод спостерігався у тих районах Кубані, Північного Кавказу та Поволжя, де жили українці.

Аналіз змісту опублікованих протягом 1929–1933 рр. близько 30-ти постанов ЦК ВКП(б), Раднаркому УРСР та СРСР, ЦК КП(б)У засвідчує факти свідомого створення таких умов життя для сільського населення, дві третини якого становили етнічні українці, що призвели до їхнього відвертого фізичного винищення.

Як писав відомий американський дослідник Голодомору Джеймс Мейс, «примусова колективізація була трагедією для всього радянського селянства, та для українців то була особлива трагедія. Зважаючи на фактичне знищення міських еліт, вона означала ліквідацію їх як соціального організму й політичного фактору»¹⁷.

Голодомор 1932–1933 років – це свідомо заподіяна акція. Як свідчать документальні джерела, хліб в Україні був, але хліб з України забрали. У документах Політбюро ЦК КП(б)У збереглося свідчення про те, як восени 1932 з України організовувалися так звані «зелені ешелони» для забезпечення промислових центрів Росії продуктами харчування до жовтневих свят. З України вивозили вже не тільки посівний матеріал, а й навіть квашені огірки, капусту та помідори, напевно залишаючи людей приреченими на голодну смерть.

За розпорядженнями уряду, заборонялася будь-яка торгівля в сільській місцевості, призупинялося продовольче постачання сіл, переслідувалося та каралося на 10 років ув'язнення або розстріл будь-яке використання хліба для оплати праці в районах, що не виконали хлібозаготівельних планів, запроваджувалася система натуральних штрафів, товарних репресій.

¹⁷ Цит. за: День і вічність Джеймса Мейса. – К.: Українська прес-група, 2005.

Із здобуттям Україною незалежності з'явилися умови для вивчення та оприлюднення даних про найтрагічнішу сторінку історії України не лише ХХ століття, а й за весь період існування українського народу. Однак успадковане від часів Радянської влади заперечення факту Голодомору призвело до невиправдано довгого періоду визнання подій 1932–1933 років геноцидом українського народу. Як і у випадку з історією Голокосту частиною суспільства не визнавалися масштаби жертв, свідомий характер політики, спрямований проти України, пряма провина центральних органів влади, причетність ВКП(б) до трагедії тощо. Лише 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України визнала Голодомор 1932–1933 рр. актом геноциду українського народу.

У відповідному законі, зокрема, зазначається:

«**Стаття 1.** Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом українського народу.

Стаття 2. Публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності українського народу і є протиправним.

Стаття 3. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування відповідно до своїх повноважень зобов'язані:

– брати участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу;

– сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості та культури, поширенню інформації про Голодомор 1932–1933 років в Україні серед громадян України та світової громадськості, забезпечувати вивчення трагедії Голодомору в навчальних закладах України;

– вживати заходів щодо увічнення пам'яті жертв та постраждалих від Голодомору 1932–1933 років в Україні, в тому числі спорудження у населених пунктах меморіалів пам'яті та встановлення пам'ятних знаків жертвам Голодомору;

– забезпечувати в установленому порядку доступ наукових та громадських установ і організацій, вчених, окремих громадян, які досліджують проблеми Голодомору 1932–1933 років в Україні та його наслідки, до архівних та інших матеріалів з питань, що стосуються Голодомору».

Геноцид у Камбоджі, 1975–1979 рр.

У квітні 1975 р. після п'ятирічної громадянської війни загони червоних кхмерів (воєнізовані структури комуністичної партії Камбоджі) взяли під контроль столицю Камбоджі Пномпень і скинули уряд генерала Лон Нола.

Під керівництвом генерального секретаря партії Пол Пота почали запроваджувати в життя утопічну ідею створення суспільства, що складається винятково з працьовитих селян; суспільства, повністю незалежного від зовнішніх чинників. Ідеологія комуністів Камбоджі являла собою суміш марксизму, маоїзму й антиколоніалізму.

Відразу ж після захоплення Пномпеня почалося примусове переселення майже двохмільйонного населення столиці в розташовані в сільській місцевості особливі табори для т.зв. «трудового виховання». Така ж доля чекала на населення інших міст країни. Новою владою був установлений план збирання рису: 3 тонни з гектара, це притім, що до червоних кхмерів у Камбоджі збиралося не більше тонни рису з гектара. Щоб домогтися виконання явно завищеного плану, людей змушували працювати по дванадцять годин на добу без перерв, із твердим нормуванням їжі, у жахливих санітарних умовах. Внаслідок цього люди вмирили від голоду, виснаження й хвороб.

Червоні кхмери також вели безжальну боротьбу з «пережитками» минулого: закривалися школи, лікарні, фабрики. Була скасована грошова система, всі релігії були заборонені, вся приватна власність – конфіскована. Почалося планомірне знищення членів релігійних громад, інтелігенції, торговців, чиновників, а також усіх, хто висловлював хоч найменшу незгоду з політикою червоних кхмерів.

Після того, як у 1977 р. Камбоджа вступила у війну з комуністичним В'єтнамом, в ідеології червоних кхмерів виявився явний расистський ухил. Почалося полювання на національні меншини країни, у тому числі й на китайців і в'єтнамців: багато хто були вигнані або знищені. Наприклад, з 425 000 китайців, які проживали в Камбоджі, вижило лише близько половини. У східних районах країни були знищені сотні тисяч жителів, яких підозрювали у співробітництві з В'єтнамом.

В 1978 р. в'єтнамська армія вторглася у Камбоджу, і в січні 1979 р. режим Пол Пота був скинутий.

В цілому за три з половиною роки правління червоних кхмерів було знищено 25% міського й 15% сільського населення країни: разом приблизно 1,7 млн. чоловік.

В 1999 р. за обвинуваченням у здійсненні злочинів проти людяності були арештовані двоє лідерів червоних кхмерів, але через розбіжності з позицією ООН тільки в жовтні 2004 р. у Камбоджі був остаточно прийнятий закон про організації спеціальних трибуналів з геноциду 1975–1979 рр.

Геноцид у Руанді, 1994

Політичне протистояння між народами тутсі й хуту почалося ще в доколоніальну епоху. Тоді тутсі, хоча й вважалися етнічною меншиною, становили правлячу еліту країни. Після одержання Руандою незалежності в 1962 р. політична влада в країні перейшла до хуту. Однак у країні тривало протистояння між хуту й тутсі. Влітку 1993 р. сторонам удалося домовитися про припинення вогню. Однак 6 квітня 1994 р. літак, на борті якого перебував президент Руанди Хабьяримана (представник хуту), був збитий невідомими неподалік від Кигалі (столиці Руанди). Теракт був скоєний або радикальними хуту, які побоювалися, що президент збирається піти на поступки тутсі, або ж бойовиками тутсі, які були незадоволені політикою президента.

У ніч на 7 квітня збройні сили Руанди й загони ополчення хуту (т.зв. «інтерахамве») перекривають дороги й починають різанину тутсі. У перший же день убито тисячі людей. У більшості випадків загони миротворчого контингенту ООН ніяк не втручаються в те, що відбувається.

Державне радіо, що було під контролем хуту, активно пропагувало ненависть стосовно тутсі. Також по радіо координувалися дії погромників, наприклад, передавалася інформація про місця, де намагалися вкритися тутсі. Європейці не надали ніякої допомоги тутсі.

21 квітня Рада Безпеки ООН одноголосно ухвалила відкликати миротворчий контингент із Руанди. У той же день Червоний Хрест повідомив, що число вбитих, можливо, досягло десятків, якщо не сотень тисяч. Однак і працівники ООН, і представники американського держдепартаменту продовжували старанно уникати використання терміна «геноцид» у своїх виступах. Нарешті, 17 травня Рада Безпеки прийняла резолюцію про відправлення 5 500 миротворців у зону конфлікту, однак, відправлення було відкладене. У травні, за даними Червоного Хреста, число жертв різанини склало вже 500 тис. чоловік. Незважаючи на це, у середині червня війська ООН усе ще не були відправлені в Руанду. Різанина тутсі припинилася тільки після того, як у липні загони RPF («Руандійський патріотичний фронт», що склалися з тутсі) захопили столицю Руанди й уряд хуту втік у Заїр. За офіційним даними, число загиблих у результаті різанини склало 937 тис. чоловік.

Факт здійснення геноциду стосовно тутсі визнаний міжнародним співтовариством. У листопаді 1994 р. у Танзанії був організований міжнародний карний трибунал. У травні 1998 р. після судового процесу колишній прем'єр-міністр Руанди визнав себе винним в організації геноциду, і був присуджений до довічного ув'язнення. Були засуджені й інші організатори геноциду. У грудні 1999 р. комісія ООН дійшла висновку, що керівництво ООН і держави-члени мали можливість запобігти геноциду, але не зробили цього.

Д л я н о т а т о к

Рекомендована література для вчителя

Альтман И.А. Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941–1945. – М.: Ковчег, 2002.

Брухфельд С., Левин П. Передайте об этом детям вашим. – М: Текст, 2000.

Геноцид армян в Османской империи: Сборник документов и материалов / Под ред. М.Г. Нерсисяна. – 2-е, доп. изд. – Ер.: Айастан, 1982.

Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: Бібліографічний покажчик / Одеська держ. наукова бібліотека ім. М.Горького; Інститут історії України НАН України / Л.М. Бур'ян (упоряд.), І.Е. Рікун (упоряд.). – О.; Львів : Вид-во М.П.Коць, 2001.

Гроссман В. Жизнь и судьба. – М.: «Книжная палата», 1990.

ЗАКОН УКРАЇНИ №376-V «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», прийнятий 30.11.2006.

Катастрофа європейського єврейства: Навч. посіб. у 6 ч. Пер. з івриту / Відкритий ун-т. Ізраїль, Міжнар. Соломонів ун-т. – К.: НВП «Вирій», 2001.

Кульчицький С.В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2005.

Поза межами розуміння. Філософи та богослови про Голокост / за ред. Дж.К.Рота і М.Беренбаума, вступ. ст. Л.Фінберга. – К.: Дух і Літера, 2001.

Русские источники о геноциде армян в Османской империи (1915–1916). Сборник документов и материалов. – Вып. 1. – / Сост. Г.А. Абраамян, Т.Г. Севан-Хачатрян. – Ереван: Арересум-Ани, 1995.

Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг. / Сост. А.Круглов. – К.: Інститут іудаїки, 2002.

Черная книга / составлена под ред В. Гроссмана, И. Эренбурга. – Вильнюс: Изд-во ЙАД, 1993.

Інтернет-ресурси:

www.genocide.ru

www.golodomor.org.ua

www.holodomor.org